

Filoxéravész a bükkaljai borvidéken

Ebben a rövid tanulmányban a 19. század egyik legnagyobb természeti-gazdasági katasztrófájának, a filoxéravésznek a hatásaival foglalkozom Magyarországon, azon belül is a Bükkalja térségének vonatkozásában. Ez a projekt egy, már régebb óta tartó kutatás részeként folyt, amelynek egy szeletét kívánom az itt rendelkezésre álló terjedelemben bemutatni. Az események megértéséhez beszélni kell röviden a filoxéráról és annak elterjedéséről, a bükkaljai borvidék múltjáról és jelenéről és persze arról is, hogy mit is jelentett számokban a magyar bortermelők számára ez a valóban válságos és traumatikus helyzet.

A filoxéravész 1865-ben jelent meg Európában, elsőként Franciaországban. A kártevő által okozott katasztrófa óriási volt, 30 év leforgása alatt az európai szőlővidékek mintegy kétharmadát tette tönkre. Az eredetileg Észak-Amerikában honos filoxéra (*Phylloxera vastatrix*), más néven szőlőgyökértetű a levéltetvek családjába tartozó rovar. Ez a rendkívül gyorsan szaporodó, a szőlő legveszedelmesebb kártevőjeként számon tartott rovar teljesen elszívja a nedvességet a szőlőtőkék gyökerétől, minek következtében a tőke fejlődése visszaesik, majd alig néhány éven belül teljes pusztulása is bekövetkezik.

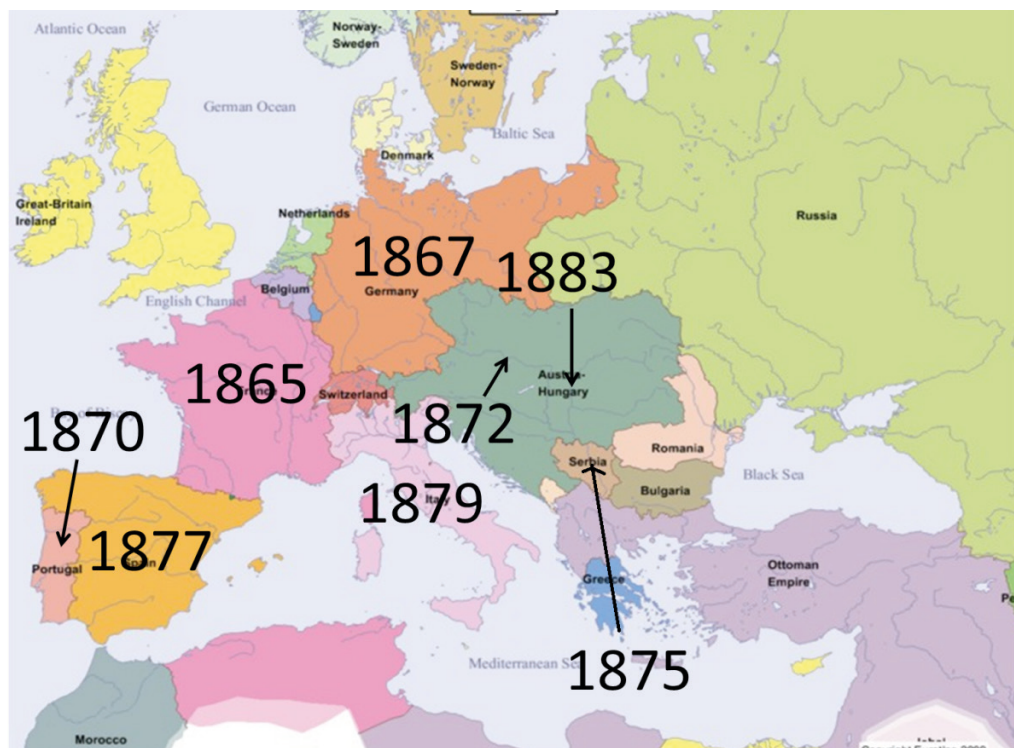
135

1. ábra: *Filoxérák*
(Forrás: Kozári, 1982. 135.)

A filoxéra nevű élősködőt elsőként az Amerikai Egyesült Államokban, New York államban írták le 1854-ben. A szőlőgyökérre telepszik, a nedv-elszívásnak köszönhetően a tőke lassan elhal, majd a kártevő áttelepszik egy másik tőkére. Ilyen módon a fertőzés

körkörösén terjed, közben pedig szűznemzéssel szaporodva gyors ütemben növekszik a szőlőgyökértetvek száma is. Két fajtája, a gyökérlakó és a levélgubacs lakó közül Európában az előbbi terjedt el. A magyarországi és európai kötött talaj különösen kedvező feltételeket teremtett a filoxéra számára a nagy számban való szaporodásra.¹

A filoxéravész előtt a magyar szőlészet európai szinten az élvonalba tartozott. Ehhez képest viszont a borászat, azaz a késztermékek kezelése még gyerekcipőben járt.² A reformkorban nagyjából sikerült rendbe tenni a kérdést, javult a hordókezelés, beiktatták a folyamatba az addig jobbra kihagyott lépéseket, mint például a borfejtés vagy a kénezés.³ Igyekeztek visszaszorítani a gyakori visszaéléseket, a borhamisításokat is. A nagy gonddal kialakított új rendszer éppen az 1870-es évekre állt fel, és ekkor érte a megrengető csapás is: a filoxéra. A következő térkép vázlatosan próbálja bemutatni a járvány európai terjedését.

2. ábra: A filoxéra terjedése Európában
(Forrás: Kozári, 1982., Kozári, 1989.)

Az Egyesült Államokból Európába hurcolt kártevő először Franciaországban kezdte meg pusztítását 1865-ben, majd a szőlőállomány szinte teljes letarolásával közel ötmilliárd frank kárt okozott a francia gazdaságnak. A következő bő egy évtized során aztán végigpusztított

¹ Kozári, 1982. 134.

² Magyar Néprajz II. kötet: Gazdálkodás. (<http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/263.html> – utolsó megnyitás: 2016. október 30.)

³ Uo.

ta az európai szőlőket, 1867-ben Németországban, 1870-ben Portugáliában, 1877-ben Spanyolországban, 1879-ben pedig Olaszországban is rohamos terjedésbe kezdett. Egyébiránt egyes adatok szerint az első európai megjelenést 1845-re tehetjük, amikor egy angol kertész a filoxérára jellemző tüneteket fedezett fel szőlőhajtató házában, ám ekkor ez még nem eredményezett rohamos terjedést.⁴ Ami az Osztrák–Magyar Monarchia területét illeti, elsőként 1872-ben észlelték Klosterneuburg szőlészeti telepén. A Magyar Királyság területén a ma Szerbiában található Pancsova szőlővesszőin jelent meg először 1875-ben. Az egri borrhéjában 1883-ban fedezték fel, elsőként Felsőtárkányban. Magyarországon a kártevő megjelenése után 10 évvel jelentkeztek a pusztítás félelmetes méretei, az 1890-es évek közepéig a magyar szőlők több mint 40%-át, összesen 391 314 katasztrális holdat tett tönkre.⁵

A kártevő felfedezése a legtöbb forrás szerint Geiger Ede távírdaellenőrhöz fűződik, mások Deininger Imre nevéhez kötik. A Földművelésügyi Minisztérium gyorsan reagált, szakbizottságot hozott létre, majd zárlatot rendelt el, illetőleg a fertőzött szőlőterületek radikális kiirtását. Ez az intézkedés azonban megkésettnek bizonyult, így a kártevő először a Tiszántúlon, majd onnan áttérjedve északi, végül nyugati borvidékeinken is pusztítani kezdett.

Az ezt követő évek során a minisztérium több mint 190 rendeletet adott ki a filoxérával és annak utóhatásával kapcsolatban. Ezek szabályozták a természetből szőlőtípusokat, a védekezés és megelőzés módját és eszközeit, a szakértői vizsgálat lefolytatásának mikéntjét vagy például a használatos szerszámok tisztítási módját is. A védekezés módszerei között szerepelt a vízzel való elárasztás (ami hazánkban a domborzati viszonyok miatt kevésbé volt megoldható), a tőkék homokra való áttelepítése vagy a vadszőlőbe oltott szőlőfajták előtérbe helyezése, hiszen ezekben a kártevő sokkal nehezebben telepszik meg. Mindezen intézkedések sem voltak viszont eleinte elegendők ahhoz, hogy meggátolják a fertőzés terjedését, így az hamarosan az ország teljes területén felütötte a fejét. A filoxéra egri borvidéken való megjelenését követő évben, 1884-ben Széchenyi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter rendeletet bocsátott ki a további terjedés megakadályozására. A fertőzött településeket a fertőzés mértékének, illetve földrajzi elhelyezkedésüknek függvényében 23 csoportra osztották. A rendelet módosította az egyes területekre már korábban kiadott zárlatokat úgy, hogy lehetővé tette a szőlőnövény bármely részének, „továbbá bármilyen fa- vagy cserjeültetvény, használt dúczok és szőlőkarók, szőlőlevélbe csomagolt bárminemű tárgyak” ki-, illetve bevitelét az azonos csoportba tartozó települések között. Országos szinten megerősítette viszont a csoporton kívülre vitel tiltását, valamint utasította a nevezett települések szőlőtulajdonosait, hogy „az egyes phylloxeracsoportokba beosztott községekben foglalkozó szőlőmunkásokat szőlőikben alkalmazni óvakodjanak, mivel ezek ruháikon, de főleg szerszámaikon a szabad szemmel nem igen látható rovar könnyen elhurcolhatják a még egészséges szőlőikbe”.⁶

Országos szinten a védekezés ezután sikeresnek volt mondható. A nagyobb léptékű területrekonstrukció 1896-ban indult, aminek törvényi kereteit az 1896/V. törvénycikk (az úgynevezett „szőlőfelújítási” törvény) határozta meg. Ez a jogszabály elrendelte a megfelelő

⁴ Kozári, 1982. 135.

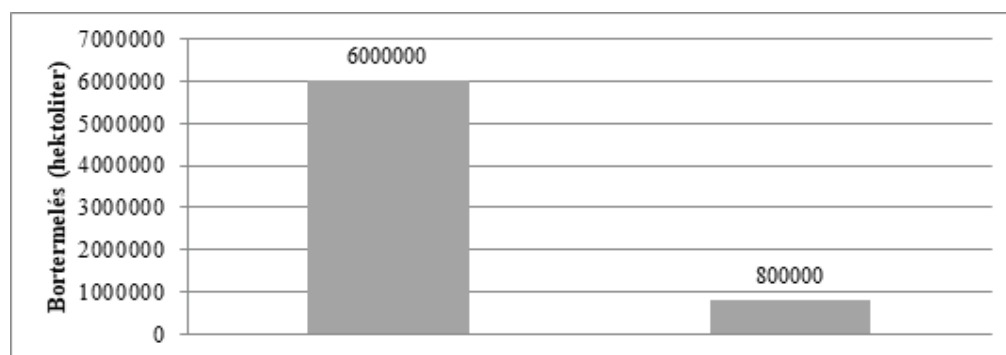
⁵ Kozma, 1966. 27.

⁶ A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 56,944/1884. sz. a. valamennyi megye és törvényhatósági joggal felruházott város közönségéhez intézett körrendelete, a phylloxera-lepett területeknek csoportokba való beosztása tárgyában. (<http://nfo.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm?v=pdf&a=start> – utolsó megnyitás: 2016. október 30.)

szőlővessző és oltvány termesztését és jutányos áron való forgalmazását a történelmi borvidékeken, a szakmunkások díjazással való kiképzését, a pinceegyletek felállítását, megszervezését és segélyezését. A törvényhely minderre összesen huszonötmillió forint hosszú lejáratú kölcsönt biztosított. Mindezek mellett kötelezővé tette a szőlőkarók használatát, szűkítette a telepíthető fajták mennyiségét, szabályozta a szaporítóanyagok forgalmát, illetve segélyekkel serkentette a magánvállalkozások telephely-létesítését.⁷ A törvénynek köszönhetően 1898-ban megkezdte működését a Szőlészeti Kísérleti Állomás is. Az intézkedéseknek hála az első világháborút megelőző évekre a hazai szőlőtermesztés talpra állt, sőt összességében nagyobb szőlőterület állt rendelkezésre, mint a katasztrófa előtti időszakban.⁸

A pusztulás mértékének nyomon követését több tényező is nehezíti. A kártevő megjelenése után folyamatosan rögzítették a szőlő pusztulását, de az ültetvények eltérő módon és időben mentek tönkre, s emiatt nem lehetett évi bontásban közölni az adatokat. Az időnként 2-3 évvel később rögzített kipusztulás miatt eleve nehéz pontos számot adni a vész hatásáról. Ráadásul sok gazda a kivágás után rögtön újratelepítette a szőlőjét, s ez további bonyodalmakat okoz a kutatás során, hiszen megnehezíti a tönkrement szőlő mennyiségének kiszámítását.

Szemléltetésül az alábbi ábrán tekinthető meg, hogy körülbelül hogyan viszonyult egymáshoz a filoxéravész előtti és a pusztítás utáni időben országosan megtermelt bor mennyisége.

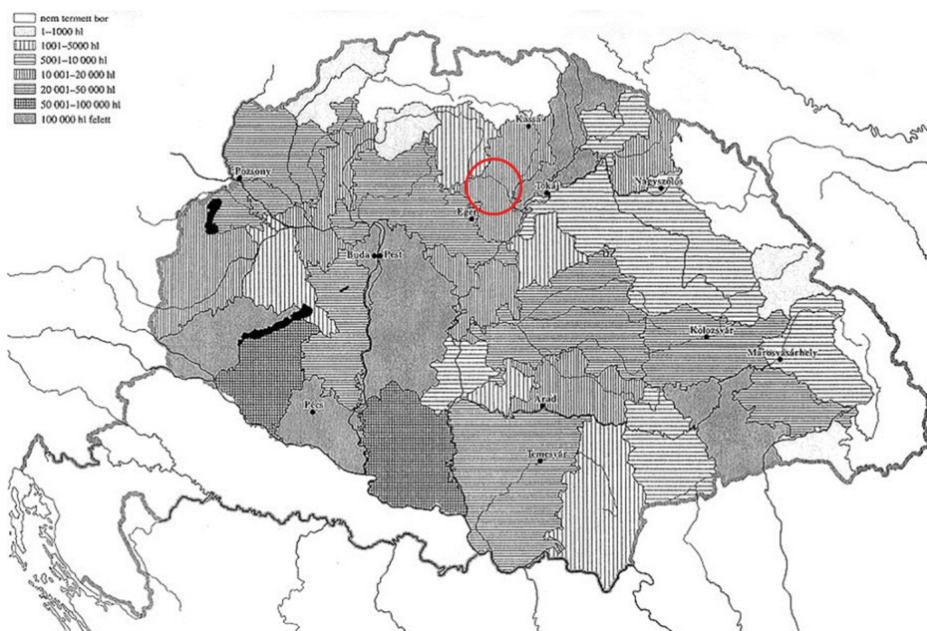

3. ábra: Bortermelés Magyarországon a filoxéra előtt és után, 1870 és 1890 (hl)
(Forrás: Magyar Néprajz II. kötet: Gazdálkodás. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/263.html> – utolsó megnyitás: 2016. október 30.)

Látható, hogy 1870-ben, vagyis mielőtt még a katasztrófa bekövetkezett volna, az országos bortermelés elérte a 6 000 000 hektolitert, míg az 1890-es évekre már az egymilliót sem. Az alábbi térképen az országos bortermelés borvidékenkénti megoszlása látható, 1864-es adatok szerint.

⁷ <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6622> – utolsó megnyitás: 2016. október 30.

⁸ Kozma, 1966. 28.

4. ábra: A bortermés mennyisége 1864-ben, megyei bontásban

(Forrás: Magyar Néprajz II. kötet: Gazdálkodás. //mek.niif.hu/02100/02152/html/02/263.html – utolsó megnyitás: 2016. október 30.)

A térképen kivehető, hogy a pirossal karikázott terület, ami hozzávetőlegesen lefedi a jelen kutatás tárgyát képező vidéket, a középmezőnybe tartozott. Ebben a térségben 1864-ben átlagosan 10 001 és 20 000 hektoliter közötti mennyiségű bort termeltek.

Borvidégeink elhelyezkedésében a filoxéravész következményeként markáns területi átrendeződés zajlott le, ami a borok minőségi megoszlásában is maradandó változásokat idézett elő. Az új elrendezést az 1893: XXIII. törvénycikk alapján a 83 432-es kereskedelmi miniszteri rendelet határozta meg. Míg a filoxéravész előtt a magyar borvidékek túlnyomó része domb- és hegyvidékeken helyezkedett el, addig a filoxéravész után a termőterületek nagyobbik része síkvidéken, főként az Alföldön foglalt helyet. A hegyi szőlőknek ugyanis csak mintegy 60%-át rekonstruálták, a homoki szőlők területe viszont a filoxéravész előtti kiterjedésének háromszorosára növekedett. Ma már alig tudunk valamit például a nyúli borvidékről, de a száz-százötven éve még híres budai szőlőknek is csak az emléke él. Ezzel ellentétes módon az Alföld régi, paraszti szőlőkultúrájának emlékét éppen a 19. század végétől óriási méreteket öltő homoki telepítések homályosították el a köztudatban. Új bortermő tájak azonban nemcsak az Alföld homokján keletkeztek, hanem a Dunántúl hasonló adottságú térségein is, például Ászáron, Móron, a Balaton déli partján és a Bükkalján. Az új elrendezés szerint a Bükkalja az abaúj-miskolci borvidék része lett.⁹

⁹ A kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 83.432. számú rendelete, a mesterséges borok készítésének és azok forgalomba hozatalának tilalmazásáról szóló 1893: XXIII. t.-cz. végrehajtása iránt. (<http://nfo.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28borvid%29k%29&s=SORT&m=2&a=rec> utolsó elérés: 2016. október 30.)

Az 1828-as jobbágyösszeírásból tudjuk, hogy Borsod lakosságának szegényebb rétegei többek között Miskolc vagy Eger szőlőiben kerestek munkát. Tibolddarócról, amely a kutatásban az egyik markánsan megjelenő település, pedig kiderül például, hogy a 19. és a 20. században híres pezsgő alapbort termelő vidéknek számított. Erre olaszrizlinget és furmitot használtak.

Néhány szót a térségről és a borvidékről röviden. A Bükkalja a térképen látható módon helyezkedik el Magyarország területén. Földrajzilag ez jól behatárolható, de borvidékként a dolog nem ilyen egyértelmű. Ma hazánkban 22 borvidék található, amelyek 7 borrégióba vannak besorolva. A bükkaljai, mai nevén bükki borvidék az egri borrégióba tartozik a mátrai és természetesen az egri borvidékkel együtt. A talaj riolituffán kialakult lösztalaj, éghajlata napfényben gazdag, viszont hűvösebb és kevésbé csapadékos, mint az országos átlag, ezért elsősorban a fehérborok termelésének kedvez. Bükkalját egyébként csak 1970-ben nyilvánították önálló borvidékké. Előtte a források az innen származó szőlőt és borokat Bükk-vidékinek is nevezték, de elterjedt volt a miskolci megnevezés is a térség boraira. Hivatalosan tehát sokáig nem hívták borvidéknek, illetve az ide tartozó települések más borvidékek részeit képezték. Tehát tulajdonképpen a ma ide tartozó települések vizsgálatáról van szó, a bükkaljai borvidék kifejezés használatával a 19. század esetében tehát némi anakronizmussal élnek – habár a köznyelvben már akkoriban is előfordult, hogy így nevezték. Jelenleg Magyarországon hét borrégió (Sopron, Balaton, Észak-Dunántúl, Pannon, Duna, Eger és Tokaj) található. A borvidék fogalmának meghatározása, szintén az idézett törvénycikkben, a következő: *„olyan termőhelyek összessége, amely több település közigazgatási területére kiterjedően hasonló éghajlati, domborzati, talajtani adottságokkal, jellemző fajtaösszetételű és művelésű ültetvényekkel, sajátos szőlő- és bortermelési hagyományokkal rendelkezik, és amelyről sajátos jellegű borászati termékek származnak”*.¹⁰

A bükkaljai borvidék (mai nevén bükki borvidék, amely az egri borrégió része jelenleg) Aszaló, Bogács, Borsodgeszt, Bükkaranyos, Bükkzsérc, Cserépfalu, Cserépváralja, Edelény, Emőd, Harsány, Kács, Kisgyőr, Kistokaj, Mályi, Megyaszó, Mezőkövesd, Miskolc, Nyékládháza, Sály, Szikszó, Tard, Tibolddaróc, Vatta településeket foglalja magába. Bár akadnak eltérések a 19. századhoz képest abban a kérdésben, hogy ezek a települések hová is tartoztak, de mégis ez lenne a bázisa a kutatásnak.

A kártevő terjedése elleni védekezés egyébként sajnos nem sorolható a borvidék sikerségének közé. A filoxéra elleni óvintézkedések nagy általánosságban sem mindig hoztak eredményt, még a legnagyobb körültekintés mellett sem. Ráadásul a környék településein még a legelemibb óvó rendszabályokat sem foganatosították a gazdák szőlőik védelmére. Annak ellenére, hogy miniszteri rendelet figyelmeztetett minden szőlősgazdát a fertőzött területen lakó munkások alkalmazásának veszélyeire, sőt kifejezetten tiltotta az ilyen személyek alkalmazását a még meg nem fertőzött településeken, az alispáni iratok tanúsága szerint rendszeres volt a „vendégmunkások” foglalkoztatása a régió legtöbb településén, de például még itt, Egerben is. Jelenleg bizonytalan, hogy a térségbe az idegen munkások vagy a szőlővessző-kereskedelem juttatta-e a filoxérát, sőt még az is elképzelhető, hogy a kártevő felismerésére tartott kormánybiztosi határszemlék során hurcolhat-

¹⁰ http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0400018.TV – utolsó megnyitás: 2016. október 30.

ta be ruháján a fertőzést maga a kormánybiztos, esetleg a hegybírók, akik minden ilyen határjáráson részt vettek.¹¹

A jelenleg is folyamatban lévő kutatás széles forrásbázisra épül. Fontos kiindulópontként használhatók a kezdeti statisztikai művek, például Fényes Elek¹² vagy Vályi András¹³ munkái. Ezekből képet kaphatunk a vizsgálandó településekről a 19. század első feléből. Rengeteg fontos adattal szolgálnak a mezőgazdasági statisztikák, az úgynevezett gazdacímterek is. A szőlőföldek statisztikáit ezek segítségével követhetjük nyomon. A primér források, amelyek pontosítják az adatokat az egyes települések földkönyvei és telekkönyvei, úrbéri tabellái és adóösszeírásai, illetve az 1860–1870-es évektől kezdődően már kataszteri telekkönyvekkel is számolhatunk. A vármegyei iratok közül az alispáni és főszolgabírói iratcsoportokat kellett bevonni a kutatásba, mert ezek alapján több esetben is rekonstruálhatóvá vált a filoxéravész lefolyása és az ellene való védekezés problémás menete. Ehhez szintén találhatók adalékok a plébániai iratanyagokban is. Mindezekon felül a felekezeti anyakönyvek feldolgozása is folyik, mert ezekből kapható pontosabb kép arról, hogy a társadalom hogyan élte meg a filoxéravészt, azaz például milyen arányú volt az elvándorlás vagy a foglalkozásváltás a lakosság körében. A források feldolgozottsága jelenleg településenként változó, a kutatás végső célja természetesen az összes kiválasztott település anyagainak feldolgozása. A feldolgozás jelenlegi állása szerint 13 település: Bogács, Bükkaranyos, Cserépfalu, Edelény, Emőd, Harsány, Kács, Mályi, Mezőkövesd, Nyék és Ládháza, Sály, Tard és Tibolddaróc esetében rendelkezem részletes adatokkal. Az alábbi táblázat az összesített szőlőföldadatokat mutatja.

1851-ben	1895-ben	
	ültetve	kiirtott
5 166	104	361

5. ábra: Használatba vehető szőlőföldek a vizsgált településeken (bécsi/kat. hold)
(Forrás: Az 1851-es adatok Fényes Elek munkája alapján, az 1895-ös adatok A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Bp. 1897.)

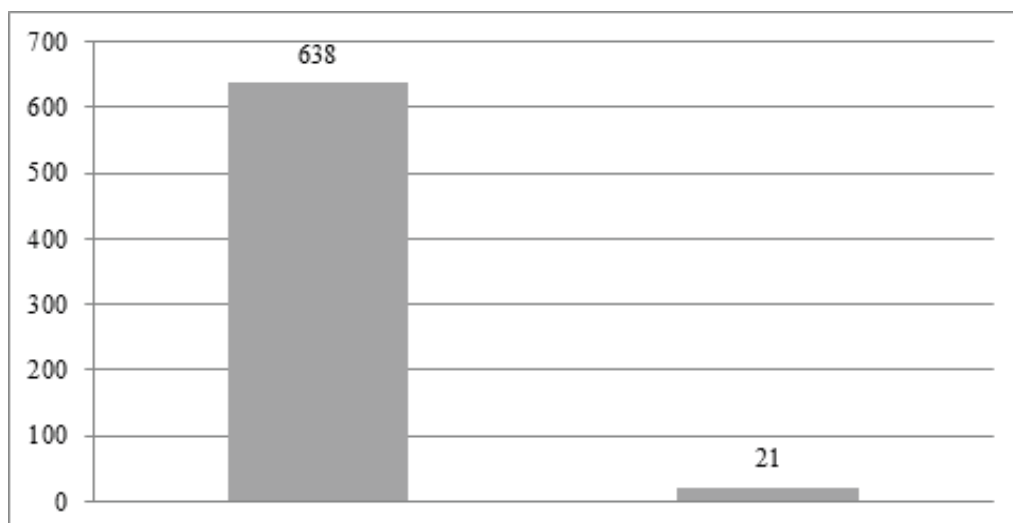
Látható a táblázatban, hogy 1851-ben a vizsgált 13 településen összesen 5 166 hold megművelhető szőlőterület volt található. Ebből 1895-re, a filoxéravész utánra már csak 465 katasztrális hold maradt meg, amelyből mindössze 104 volt beültetve, 361 pedig kiirtott állapotban volt.

A települések közül egy példát, Tibolddarócot emelném ki, ahol a források szerint 638 bécsi hold (azaz kat. hold) szőlő volt a határban a filoxéra előtt. A következő diagram a település adatait mutatja.

¹¹ Kozári, 1982. 136.

¹² Például: Fényes, 1851.

¹³ Vályi, 1796.

6. ábra: Szőlőföldek 1851-ben és 1895-ben (bécsi/kat. hold)

(Forrás: Fényes, 1851., A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája, 1897)

Igen szemléletes a változás a szőlőföld mennyiségében, ugyanis azt láthatjuk, hogy a filoxéra után a falu határában lévő beültethető szőlőföld területe mindössze 21 kat. holdra csökkent. Ez egyébként Borsod vármegye egri járását tekintve (hiszen a falu ide tartozott) a járás összes használatba vehető szőlőjének 26%-át (80-ból 21 kat. hold) tette ki.

A szőlő pusztulásával együtt járt a munkaigény rendkívül nagyarányú csökkenése is. Lássunk néhány adatot a pusztítás mértékének érzékeltetésére! Ehhez mindössze néhány egyszerű számítást kell elvégeznünk, amelynek mintája a Kozári József által Eger esetében elvégzett kutatás.

Összes napszámkiesés:	30 850
Veszteség (Ft)	617 000
Kieső bor (hl)	12 340
Kieső bor ára (Ft)	185 100
Ki nem fizetett napszám (Ft)	38 562,5

7. ábra: A tibolddaróci szőlőföldek veszteségei

(Forrás: Kozári, 1982. 136.)

Kozári József nyomán haladva tehát példánkban a veszteségek szemléltetésére egy hold szőlő egyszeri megmunkálására 8 napszámot számolhatunk. Az összes művelési munka elvégzéséhez (nyitás, fedés, metszés, kötözés és legalább háromszori kapálás) átlagosan 50 volt napszám szükséges. Ez alapján a filoxéravész előtt a tibolddaróci szőlők megmunkálásához 31.900 napszámra volt szükség. Ez a katasztrófa hatására mindössze 1050-re csökkent. Egy hold szőlőföldön termelhető szőlő átlagos értékét a kor historikusainak számításai alapján 1.000 osztrák–magyar Ft-nak véve könnyen kiszámítható, hogy a veszteség ideális termelés esetén átlagban 617 000 forint volt. Ekkora érték ment tehát

veszendőbe a szőlőültetvények pusztulásával. Amennyiben 1 hold szőlő évi terméséből átlagosan 20 hl bor állítható elő, akkor a termelésekiesés megközelítőleg 12 340 hl, ami hektoliterenkénti 15 Ft-os piaci árral számítva 185 100 Ft-ot tett ki. A tibolddaróci szőlősgazdák tehát ekkora bevételhiányt könyvelhettek el, nem beszélve a napszámból élő parasztemberekéről, pontosabban az ő megélhetésüket súlyosan érintő keresetkiesésről. Ha az átlag napszámot a vonatkozó szakirodalom alapján 1,25 Ft-nak vesszük, a szőlőföldek csökkenése miatti hiány is könnyen kiszámolható.¹⁴ A rövid számítások elvégzésével azt láthatjuk, hogy a kieső napszámok miatt összesen 38 562,5 forintnyi összeg nem került kifizetésre. Az eddigiekben közölt adatok pontossága természetesen több szempontból is kifogásolható. Arra azonban alkalmasak, hogy megközelítőleg jól illusztrálják, mekkora jelentőséget tulajdoníthatunk a filoxéra pusztításának egy kis agrárközösség szempontjából.

Nézzük meg ugyanezeket a számításokat az eddig bevont települések összes adataival!

Összes napszámkiesés:	235 050
Veszteség (Ft)	4 701 000
Kieső bor (hl)	94 020
Kieső bor ára (Ft)	1 410 300
Ki nem fizetett napszám (Ft)	293 812,5

8. ábra: Az eddig vizsgált települések összegei

(Forrás: MNL BML IV. 809., *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája*, 1897)

A táblázat mutatja, hogy az eddig megvizsgált 13 településen összesen 235 050 napszám kiesésével kellett számolni. A tönkrement szőlő értéke meghaladta a négy és fél millió forintot, a kieső bortermelés pedig közel másfél millió forintot tett ki. Ez összesen 94 020 hektoliter bort jelentett. A napszámos szőlőmunkások kasszájából pedig összességében 293 812,5 forintnyi ki nem fizetett napszám hiányzott a filoxéra miatt.

Mivel jelen tanulmány, amint azt írásom bevezetőjében is említettem, egy régebb óta zajló, nagyobb kutatási projekt részét képezi, ezért átfogó, részletes eredmények közlésére nem vállalkoznék, hiszen a folyamatos forrásfeldolgozás számos ponton minden bizonynyal módosítani, kiegészíteni fogja az eddig elmondottakat. A filoxéravész eseményeinek rekonstruálása és a társadalmi megélés megjelenítése doktori disszertációm egyik alappillére, így a kutatás további fő iránya (a települések adatainak további feltárása, a forrásfeldolgozás folytatása, az elvándorlás és a foglalkozásváltás kérdéseinek vizsgálata) ennek a témának a teljes feldolgozása lesz.

¹⁴ Szederkényi, 1893. 474–475.

Felhasznált források és szakirodalom

Források

A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Bp. 1897.

http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0400018.TV (utolsó megnyitás: 2016. október 30.)

<http://nfo.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm> (utolsó megnyitás: 2016. október 30.)

<http://1000ev.hu> (utolsó megnyitás: 2016. október 30.)

Szakirodalom

Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1851. (<http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyeshu/> – utolsó megnyitás: 2016. október 30.)

Kozári József: Adalékok a filoxéra-pusztításnak Eger város gazdaságára gyakorolt hatásához. HSM TFK Tudományos Közlemények. 1982.

Kozma Pál: Szőlőtermesztés 2. Mezőgazdasági, Bp. 1966.

Magyar Néprajz II. kötet: Gazdálkodás. (<http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/263.html> – utolsó megnyitás: 2016. október 30.)

Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. Eger, 1893.

Vályi András: Magyarország leírása. Buda, 1796. (<http://www.fszek.hu/digitdoc/valyi/> – utolsó megnyitás: 2016. október 30.)